Journal Homepage: https://journals.sbmu.ac.ir/mh DOI: https://doi.org/10.22037/mhj.v17.41010

Original Article Open Access

Medical Ethics and Law Research Center

Tārīkh-i pizishkī
i.e., Medical History
2025; 17: e4

Shahid Beheshti University of Medical Sciences

Look at the Historical Geography of the Names of Compound Medicines in Qarabadin-e Salehi

Mohsen Baghbani[1], Mahdieh Asadi[2], Farzaneh Zare[3]*

1. Faculty of Language and Literature, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran; Traditional Medicine and Pharmacy Research Center, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.
2. Department of Persian Language & Literature, Faculty of Literature & Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabili, Iran; Traditional Medicine and Pharmacy Research Center, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.
3. Work Done at History of Medicine, Independent Researcher, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: The book "Qarabadin-e Salehi", compiled during the Zand dynasty in Iran, contains valuable historical information. Some of the medicines mentioned in this book have specific historical names, a known history of recognition and a clear date of creation. This research aims to extract and categorize the compound medicines with historical names and backgrounds mentioned in the book "Qarabadin-e Salehi".

Methods: The present qualitative research is based on the lithographic version of Tehran of the book "Qarabadin-e Salehi", dating back to the year 1283 AH (1866 CE). This version itself is derived from five existing manuscripts in Iran, which are as follows: The manuscript held in the Astan Quds Library (N: 10256, 1782 AD); School of Medicine of Tehran University of Medical Sciences (N: 210, 1824 AD & N: 209, 1837 AD); Bu-Ali Sina University (N: 20, 1848 AD) and Astane Qudse Razavi (N: 7816, 13th century). In this research, first, based on the documentation available in the book, 25 frequently mentioned categories of compound drugs have been classified alphabetically. Subsequently, data related to the medical history of the drugs, such as the date of preparation and the name of the drug's creator, which represent the historical identity of each drug, have been reviewed and analyzed.

Ethical Considerations: The authenticity of the existing manuscript of the book "Qorabadin-e- Salehi" as well as the intellectual property rights of the authors have been taken into account.

Results: The historical information preserved about the names of drugs indicates that the most common applications were related to potions, pills, jowarishes (a type of traditional medicinal preparation) and tablets; although there are also records of other types of drugs that demonstrate their connection to their creators. The results of studies suggest that the majority of drugs and their creators were influenced by Greek traditions. However, an approximate analysis of the data and the diversity of the history of drug categories reveal that not all creators belonged to a specific geographical region and it appears that there were few geographical limitations in the production and consumption of drugs. Nevertheless, the history of creating certain notable compound drugs with unique medicinal properties cannot be overlooked. These properties are clearly evident in the innovation of new drug categories.

Conclusion: Gharabadin-e Salehi is a highly valuable source of information in history of medicine.

Keywords: History of Medicine; Iranian Traditional Medicine; Pharmacology; Gharabadin-e Salehi; Historical Geography; Comparative Analysis

Corresponding Author: Farzaneh Zare; **Email:** f-zare@alumnus.tums.ac.ir

Received: January 28, 2023; **Accepted:** January 29, 2025; **Published Online:** May 21, 2025

Please cite this article as:

Baghbani M, Asadi M, Zare F. Look at the Historical Geography of the Names of Compound Medicines in Qarabadin-e Salehi. Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History. 2025; 17: e4.

This Open Access Article Distributed under the Terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0 (CC BY-NC 4.0)

DOI: https://doi.org/10.22037/mhj.v17.41010 Journal Homepage: https://journals.sbmu.ac.ir/mh

دسترسی آزاد مقاله پژوهشی

مجله تاریخ پزشکی

دوره هفدهم، ۱۴۰۴

نگاهی به جغرافیای تاریخی نام داروهای ترکیبی در کتاب قرابادین صالحی

محسن باغبانی[۱]، مهدیه اسدی[۲]، فرزانه زارع[۳]*

۱. پژوهشکده زبان و ادبیات، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران؛ مرکز تحقیقات طب و داروسازی سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران.

۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران؛ مرکز تحقیقات طب و داروسازی سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران.

۳. پژوهشگر مستقل تاریخ علوم پزشکی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: از کتاب «قرابادین صالحی» که همزمان با دوره سلطنت زندیه در ایران تألیف شده، اطلاعات تاریخی ارزشمندی به جای مانده است. برخی از داروهای ذکرشده در این کتاب دارای نام تاریخی، سابقه شناخت و تاریخ ساخت مشخص هستند. هدف این پژوهش، استخراج و دسته‌بندی داروهای ترکیبی دارای نام و پیشینه تاریخی در کتاب «قرابادین صالحی» است.

روش: پژوهش کیفی حاضر بر اساس نسخه چاپ سنگی طهران از کتاب «قرابادین صالحی»، مربوط به سال ۱۲۸۳ قمری انجام شده است. این نسخه خود برگرفته از پنج نسخه خطی موجود در ایران است که به ترتیب عبارتند از: نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۰۲۵۶ (کتابت سال ۱۱۹۷ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشکده پزشکی تهران به شماره ۲۱۰ (کتابت سال ۱۲۴۰ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشکده پزشکی تهران به شماره ۲۰۹ (کتابت سال ۱۲۵۳ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان به شماره ۲۰ (کتابت سال ۱۲۶۵ ق.) و نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس به شماره ۷۸۱۶ (کتابت قرن ۱۳ ق.). در این پژوهش، ابتدا با توجه به مستندات موجود در کتاب، ۲۵ دسته دارویی پربسامد از داروهای مرکب به ترتیب الفبا طبقه‌بندی شده‌اند، سپس داده‌های مرتبط با تاریخ پزشکی داروها، همچون تاریخ ساخت و نام سازنده دارو که معرف هویت تاریخی هر دارو هستند، مورد بازخوانی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

ملاحظات اخلاقی: اصالت نسخه خطی موجود از کتاب «قرابادین صالحی» و نیز حقوق معنوی نویسندگان در نظر گرفته شده است.

یافته‌ها: اطلاعات تاریخی برجای‌مانده از نام داروها نشان می‌دهد که بیشترین کاربرد متعلق به معجون‌ها، حب‌ها، جوارش‌ها و قرص‌ها بوده است، هرچند در سایر انواع داروها نیز پیشینه‌هایی وجود دارد که نشان‌دهنده پیوند آن‌ها با سازندگانشان است. نتایج بررسی‌ها حاکی از یونانی‌مآب‌بودن اکثر داروها و سازندگان آن‌هاست، اما تحلیل تقریبی اطلاعات و تنوع تاریخچه دسته‌های دارویی نشان می‌دهد که تمامی سازندگان متعلق به یک منطقه جغرافیایی خاص نبوده‌اند و به نظر می‌رسد در ساخت و مصرف داروها، محدودیت مکانی چندانی وجود نداشته است. با این حال، تاریخچه ساخت برخی داروهای ترکیبی شاخص با ویژگی‌های دارویی منحصر به فرد را نمی‌توان نادیده گرفت. این ویژگی‌ها به وضوح در ابداع دسته‌های دارویی جدید مشهود است.

نتیجه‌گیری: «قرابادین صالحی» منبع مطالعاتی مهمی در باب تاریخ پزشکی و تاریخ داروسازی و اطبای سازنده این داروها به شمار می‌آید.

واژگان کلیدی: تاریخ پزشکی؛ طب ایرانی؛ داروشناسی؛ قرابادین صالحی؛ جغرافیای تاریخی؛ تحلیل تطبیقی

نویسنده مسئول: فرزانه زارع؛ **پست الکترونیک:** f-zare@alumnus.tums.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۸؛ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۳/۱۱/۱۰؛ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۴/۰۲/۳۱

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Baghbani M, Asadi M, Zare F. Look at the Historical Geography of the Names of Compound Medicines in Qarabadin-e Salehi. Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History. 2025; 17: e4.

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

مقدمه

واژه قرابادین (Qarābādn) یا اکرابازین (Akrabazin) از ریشه سریانی کرافیدین (Crofidin) یا گرافیدیون (Graphidion) و مأخوذ از واژه یونانی «γραφιδιον» به معنای رساله مختصر گرفته شده است (۱). این واژه در منابع مختلف به اشکال دیگری همچون قراباذین، قرافاذین، اَقرابادین، اقراباذین، قربدین و قربذین نیز به کار رفته است (۲). قرابادین، در حوزه طب، واژه‌ای است معرّب به معنای ادویه مرکبه (۳) و به علم ماهیت، خواص و ترکیب داروها نیز گفته می‌شود (۲). دهخدا قرابادین را علم ترکیب ادویه مفرده و دستور آن دانسته است (۴). به طور کلی قَرابادین به مجموعه کتاب‌هایی اطلاق می‌شود که حاوی اطلاعاتی مربوط به انواع داروهای مرکب، چگونگی تهیه، موارد استفاده و همچنین شیوه کاربرد آن‌ها است. یکی از کتبی که عموماً در مجموعه قرابادین‌ها قرار می‌گیرد، *قرابادین صالحی* نوشته صالح بن محمد صالح قاینی هروی، طبیب و داروساز ایرانی قرن دوازدهم قمری است که گاهی با عنوان *عمل صالح* نیز خوانده می‌شود. اطلاع چندانی از زندگی حکیم صالحی در منابع وجود ندارد، اما بر اساس آنچه از پیشگفتار کتاب برمی‌آید، وی از تباری قائنی در هرات متولد شده، در بلخ سکونت داشته و قرابادین صالحی را در سال ۱۱۸۰ قمری نگاشته است (۵). در این کتاب علاوه بر اطلاعات داروشناسی، مطالبی راجع به پیشینه پیدایش و سیر تحول و دگرگونی دانش و حرفه پزشکی در طول تاریخ وجود دارد که نه‌تنها دربرگیرنده نام‌ها و تاریخ رویدادها و به عبارتی رویدادنگاری (Historiography) است، بلکه به دلیل بررسی علل و چگونگی شکل‌گیری اندیشه‌ها و ایده‌های پزشکی در قالب مطالعات تحلیلی (Analytic Studies) در برهه‌ای از زمان (از ابتدا تا روزگار مؤلف) قابل تأمل است. در این کتاب همچنین اطلاعاتی درباره نام و نسبت اطبای پیش از مؤلف، تاریخچه پیدایش داروهای مرکب، اختراع داروها و تجربیات شخصی مؤلف و دیگر اطبا در قالب حکایت‌های تاریخی گنجانده شده که نشان‌دهنده گستردگی پژوهش‌های مؤلف است. این نام‌ها و نسبت‌ها در برخی موارد به دفعات و با اهداف مختلف در سراسر کتاب تکرار شده‌اند، چه از جنبه کاربردی (دسته‌بندی دارویی) و چه از جنبه تاریخی (مانند مخترع دارو، دوره تاریخی و...) و به روابط خانوادگی و تقدم و تأخر زمانی افرادی که در دوره‌های خاصی هم‌عصر بوده‌اند، اشاره می‌کنند. هدف اصلی این مطالعه، بازخوانی تاریخی کتاب «قرابادین صالحی» با تمرکز بر نام‌های تاریخی داروهای مرکب، نسب‌شناسی داروها و اطلاعات تاریخ پزشکی موجود در آن است. این پژوهش بر اساس نسخه تصحیح‌شده «قرابادین صالحی» (نسخه ۵) و با روش تاریخی ـ تحلیلی انجام شده و درون‌مایه‌های تاریخ پزشکی موجود در کتاب را به اختصار بررسی کرده است. همچنین در پی پاسخ به این پرسش‌ها است: چه تعداد از داروهای مرکب موجود در کتاب دارای نام تاریخی هستند؟ بیشترین بسامد مربوط به کدام دسته دارویی است؟ سازندگان داروهای مرکب بیشتر مربوط به کدام حوزه جغرافیایی می‌باشند؟ سازندگان برجسته دسته‌های دارویی کدامند؟

در مجموع باید گفت کتاب *قرابادین صالحی* علاوه بر ارائه مجموعه‌ای از اطلاعات طبی درباره دسته‌های مختلف دارویی، خواص درمانی، روش‌های ساخت و نحوه استفاده از آن‌ها، به تاریخچه ساخت داروها (همچون نام سازندگان، ملیت و...) نیز پرداخته است. این موضوع از جنبه تاریخ پزشکی از اهمیت بالایی برخوردار است و همین امر هم انگیزه انجام این پژوهش بوده و هم بر ضرورت توجه بیشتر به این کتاب تأکید می‌کند.

طی سال‌های اخیر چندین پژوهش در خصوص کتاب *قرابادین صالحی* انجام شده که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

ـ معرفی دو اقرابادین باقیمانده از قرن دوازدهم هجری (قرابادین کبیر و قرابادین صالحی)، نوشته ندا پورمحمود و مصطفی گوهری فخرآباد (۶)؛

ـ بررسی متن‌شناسی قرابادین صالحی از منظر آموزش پزشکی، نوشته حمیده احسانیان و همکاران (۷)؛

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

ـ آسیب‌شناسی نامگذاری داروهای مرکب در طب ایرانی بر اساس سه قرابادین صالحی، قرابادین کبیر و قرابادین اعظم، نوشته فرزانه زارع و همکاران (۸)؛

ـ مؤلفه‌های مؤثر در نامگذاری داروهای مرکب در سه کتاب قرابادین صالحی، قرابادین کبیر و قرابادین اعظم، نوشته محسن باغبانی و همکاران (۹)؛

ـ سیمای اطبای یونان و مصر در قرابادین صالحی، نوشته محسن باغبانی و همکاران (۱۰).

همه این پژوهشگران ضمن معرفی این کتاب، از جنبه موضوعی و ساختاری آن را مورد بررسی قرار داده‌اند، البته در پژوهش «آسیب‌شناسی نامگذاری داروهای مرکب در طب ایرانی بر اساس سه قرابادین صالحی، قرابادین کبیر و قرابادین اعظم» تا حدودی به ریشه‌شناسی نام و منشأ تاریخی داروهای مرکب و اسامی خاص داروها در *قرابادین صالحی* اشاره شده، اما تمرکز این مقاله بر چگونگی نامگذاری داروهای ترکیبی، معانی حقیقی یا استنباطی از نام داروها و مشکلات موجود در نامگذاری است (۸).

به هر روی، آنچه پژوهش حاضر را نسبت به سایر تحقیقات مربوط به قرابادین صالحی متمایز می‌کند، نگرشی متفاوت و خاص به نام و پیشینه تاریخی داروهای ترکیبی موجود در این کتاب است که در بستر جغرافیای تاریخی قرن دوازدهم و پیش از آن مورد بررسی قرار گرفته است. این جنبه در نوع خود نوآورانه و بدیع می‌باشد.

روش

پژوهش کیفی حاضر بر اساس نسخه چاپ سنگی طهران از کتاب *قرابادین صالحی*، مربوط به سال ۱۲۸۳ قمری انجام شده است. این نسخه خود برگرفته از پنج نسخه خطی موجود در ایران است که به ترتیب عبارتند از: نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۰۲۵۶ (کتابت سال ۱۱۹۷ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشکده پزشکی تهران به شماره ۲۱۰ (کتابت سال ۱۲۴۰ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشکده پزشکی تهران به شماره ۲۰۹ (کتابت سال ۱۲۵۳ ق.)، نسخه موجود در کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان به شماره ۲۰ (کتابت سال ۱۲۶۵ ق.) و نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس به شماره ۷۸۱۶ (کتابت قرن ۱۳ ق.) (۱۱). در این پژوهش، ابتدا با توجه به مستندات موجود در کتاب، ۲۵ دسته دارویی پربسامد از داروهای مرکب به ترتیب الفبا طبقه‌بندی شده‌اند، سپس داده‌های مرتبط با تاریخ پزشکی داروها، همچون تاریخ ساخت و نام سازنده دارو که معرف هویت تاریخی هر دارو هستند، مورد بازخوانی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها

در متون طب ایرانی، داروهای ترکیبی که بیشتر به عنوان «ادویه مرکبه» و گاهی «مرکبات» نامیده می‌شوند، مشتمل بر ۲۴ باب هستند که آن‌ها را عیناً از کتاب *تحفه* حکیم مؤمن نقل خواهیم کرد:

باب اول: در ذکر معاجین کبار و صغار و تریاقات و ایارجات و مفرحات و جوارشات؛

باب دوم: در حبوب؛

باب سوم: در اقراص؛

باب چهارم: در سفوفات؛

باب پنجم: در اشربه؛

باب ششم: در مربیات و بعضی از حلویات؛

باب هفتم: در لعوقات؛

باب هشتم: در مطبوخات و نقوعات و ماءالاصول و مقیئات و مسکنات قی؛

باب نهم: در سنونات و مضمضه و غرغره؛

باب دهم: در اکحال و شیافات و ادویه عین؛

باب یازدهم: در ادهان و آنچه به آن متعلق است؛

باب دوازدهم: در ذکر مرهم‌ها و ذرورات و مایتعلق بها؛

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

باب سیزدهم: در ضمادات و کمادات و نطولات و قطورات؛
باب چهاردهم: در سعوطات، نشوقات، عطوسات، شمومات و لخالخ؛
باب پانزدهم: در حقنه‌ها و فتایلِ مسهله و فرزجات و حمولات؛
باب شانزدهم: در خضابات و آنچه موی را دراز کند و برویاند و نرم کند و بسترد و آنچه به آن متعلق باشد؛
باب هفدهم: در غسولات و منقیات بشره و محمرات و مسمنات بدن [و مهزلات]؛
باب هیجدهم: در ادویه کلف و بهق و برص و وشم و نمش و برش و خیلان و قلع آثار جلد؛
باب نوزدهم: در مضیّقات و مطیّبات فرج و ملذذات جماع و آنچه مخصوص است به زنان و مسوحات قضیب؛
باب بیستم: در ذکر خواص غریبه و آثار عجیبه بعضی از ادویه که از اسرار اطبا و حکمای ماتقدم است؛
باب بیست و یکم: در ذکر بعضی از ادویه معمول حکمای هندی که به لغت ایشان رساین نامند و آنچه بدان مناسب است؛
باب بیست و دوم: در ذکر بعضی از ادویه که مخصوص معالجه چهارپایان است از کتب بیطره نقل شده؛
باب بیست و سوم: در قلع آثار و رنگ‌های لباس و رفع چربی و امثال آن و آنچه به آن متعلق است؛
باب بیست و چهارم: در دستور معالجه طیور که بزوره نامند (۱۲).

۱. تبار تاریخی داروهای مرکب در قرابادین صالحی: در قرابادین صالحی، نام‌های تاریخی متعددی در قالب ساخت دارو، ریشه‌شناسی کلمات و نوع و شیوه‌های کاربرد وجود دارند. نمونه‌های شاخص این نام‌ها اغلب دارای تاریخچه، نام و نسب سازنده ترکیبات دارویی هستند. این ویژگی‌ها سبب شده است تا نام‌شناسی فردی یا خانوادگی این افراد و همچنین شیوه‌های ساخت و کاربرد این ترکیبات مورد بررسی دقیق قرار گیرد.

۱-۱. ایارج: اَیارج (/ayāej'/)؛ ج: ایارجات. معرب اَیاره (۴)؛ دسته‌ای از داروهای مرکب مسهل به همراه مصلح آن‌هاست. این واژه در لغت به معنای «داروی الهی» است که دلیلی بر الهی‌بودن عمل آن دارد. صالحی واضع ایارج را بقراط ذکر کرده است. جدول ۱، نام و تبار تاریخی ایارجات مذکور در *قرابادین صالحی* را نشان می‌دهد:

جدول ۱: نام تاریخی ایارج‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
ایارج ارکاغانیس ابن داود الملک	ارکاغانیس ابن داود الملک	سازنده
ایارج از نسخه یحیی بن ماسویه	یحیی بن ماسویه	تجویز
ایارج اندروماخس الحکیم	اَندُروماخِس الحکیم	سازنده
ایارج بقراط الحکیم/ ایارج هوفقراطیس الحکیم	بقراط	سازنده
ایارج جالینوس	جالینوس	سازنده
ایارج در نسخه صهاربخت	صهاربخت	تجویز
ایارج روفس الحکیم	روفس الحکیم/ نخستین مسهل معروف است که چون در زمان مسهل‌های دیگر ساخته شده، آن را ایارج نامیده‌اند.	سازنده/ ریشه کاربرد
ایارج شاپور بن سهل	شاپور بن سهل	سازنده
ایارج شیخ‌الرییس	شیخ‌الرییس	سازنده
ایارج فیقرا	بقراط/ فیقرا واژه‌ای یونانی به معنای تلخ و به دلیل آن که بخش زیادی از این ترکیب، صبر می‌باشد و صبر بسیار تلخ است، به این نام خوانده شده است.	سازنده/ وجه‌تسمیه

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
ایارج لوغازیاالحکیم	لوغازیاالحکیم	سازنده
ایارج یحیی بن ماسویه	یحیی بن ماسویه	سازنده
ثَبادَریطُوس	بنا به قول جالینوس جهت پادشاهی به نام ثَبادَریطُوس و به نام او ساخته شده است.	وجه‌تسمیه

۱-۲. تریاق: تِریاق (/ta(e)r[i]yāq/)؛ معرب تریاک (۴). ترکیبی از داروهای مسکن و مخدر که در طب قدیم به عنوان ضد درد و ضد سم به کار می‌رفته، پادزهر، پازهر (۱۳). تریاق واژه‌ای یونانی و مشتق از نام حیوانی موذی به نام «تاریوق» است (۵). در جدول ۲، نام تاریخی و تعداد آن‌ها در کتاب صالحی آمده است:

جدول ۲: نام تاریخی تریاق‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
تریاق صغیر	اَرسَناسَیوس الحکیم (تشخیص‌دهنده سنگ پادزهر) (مدخل فادزهر مطلق)	سازنده/ وجه‌تسمیه
تریاق عزره	عزره	سازنده
حجرالتّیس (پادزهر حیوانی)	تاریخ شناخت آن به زمان اقلیدس حکیم وزیر ملک خرّم‌زاد از پادشاهان فارس بازمی‌گردد.	تاریخچه شناخت
مَثْرودِیطوس	مَثْرودِیطوس پادشاهی از پادشاهان یونان یا بنا به قول اندروماخس، اقلیمون حکیم جهت پادشاه رومیّه به نام مثرودیطوس/ به گفته ابن سینا، به الهام الهی ترتیب یافته است (مدخل تریاق اکبر).	سازنده/ ریشه کاربرد/ ویژگی شاخص
تریاق اکبر	اندروماخس قدیم و به روایتی دیگر ماغیلوس حکیم و تکمیل‌شده توسط اندروماخس ثانی/ به گفته ابن سینا، به الهام الهی ترتیب یافته است.	سازنده/ ویژگی شاخص
مومیایی	اقلیدس حکیم	تاریخچه شناخت
مخلّصه اکبر	فیلجوس حکیم/ ابن سینا	سازنده/ تجویز

۱-۳. جوارش: جُوارش (/jo(a)vāreš/)؛ ج: جوارشات. معرب «گوارش» فارسی به معنای گوارنده (۱۲) که جهت هضم غذا خورده می‌شود (۴). جدول ۳، جوارش‌های اشاره‌شده در کتاب صالحی همراه با نام و تبار تاریخی هر یک را نشان می‌دهد:

جدول ۳: نام تاریخی جوارش‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
جوارش استسقاء	رازی	سازنده
جوارش اسقف	دانشمند نصرانی	سازنده
جوارش السنه	افلاطون جهت اسکندر رومی ساخته/ ۱ـ چون در طول یک سال باید خورده شود، به جوارش‌السنه نامیده شده؛ ۲ـ همیشه توسط پادشاهان استفاده می‌شده و دواءالملوک نیز نامیده شده است.	سازنده/ ریشه کاربرد/ وجه‌تسمیه
جوارش انجیر	یحیی بن ماسویه	سازنده

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
جوارش ایوب	ایوب	سازنده
جوارش بلادری/ جوارش حکما/ جوارش بلادر/ جوارش سلیمان	سلیمان (ع)	سازنده
جوارش تمری نافع	حنین اسحاق	سازنده
جوارش جالینوس/ جوارش غالینوس	جالینوس	سازنده
جوارش خبث‌الحدید	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
جوارش خسروی/ جوارش کِسرَوی/ جوارش عنبر	۱ـ همیشه پادشاهان فارس از این دارو استفاده می‌کرده و آن را «خسرو» و «کسری» می‌گفته‌اند؛ ۲ـ بخش زیادی از این ترکیب عنبر است.	وجه‌تسمیه
جوارش خوزی	رازی	سازنده
جوارش خوزی	حکمای خوزستان و فارس (آن‌ها معروف به خوزیان هستند).	سازنده/ وجه‌تسمیه
جوارش دیگر	ابن مدور	سازنده
جوارش زیره	جالینوس	سازنده
جوارش زیره	عیسی بن صهاربخت	تجویز
جوارش سوسن	اطبای رومی	سازنده
جوارش شهریاران	مسهل پادشاهان عجم که ملقب به شهریاران بوده‌اند.	وجه‌تسمیه
جوارش شهریاران	اطبای فارس	سازنده
جوارش عود	ابن سینا	سازنده
جوارش عود	ابن تلمیذ	سازنده
جوارش عود ملین	ابن سینا	سازنده
جوارش قیصر رومی	یکی از پادشاهان رومی	سازنده
جوارش متوکّل	سلمویه/ سفارش اسرائیل طبیب به متوکل عباسی	منتسب/ تجویز/ وجه‌تسمیه
جوارش مفرّح	کندی	سازنده

۱-۴. حب: حَب (/hab[b]/)؛ ج: حبوب (۴). داروهایی که نرم می‌کوبیدند و با آب خالص یا مایعات دیگر به اندازه یک ماش یا نخود گلوله می‌کردند (۱۴). این شکل دارویی گاهی با لفظ خود حب و گاهی با نام‌های دیگر در کتاب *قرابادین صالحی* ذکر شده است. جدول ۴، تعداد و حب‌های دارای نام تاریخی موجود در کتاب را نشان می‌دهد:

جدول ۴: نام تاریخی حب‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
جسد خراطین	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
حب ابن‌الهبیره	ابن الهبیره	سازنده
حب آتشک	اطبای یونانی	سازنده
حب آتشک	اطبای هندی	سازنده
حب آتشک نافع	براکلسوس فرنگی	سازنده

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
حب الذهب	ابن سینا	سازنده
حب الذهب/ حب‌الصبر	ابن تلمیذ/ ۱ـ به دلیل مشابهت رنگ آن به طلا؛ ۲ـ برای آن که حکما آن را همسان با طلا می‌خریدند.	سازنده/ وجه‌تسمیه
حب الذهب	شاپور بن سهل	سازنده
حب العشر	متأخرین هند	سازنده
حب النفط	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
حب النفط	جالینوس	سازنده
حب امساک	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
حب بهرامی	بهرامی [ماهیت این شخص یافت نشد]	سازنده/ یا وجه‌تسمیه
حب جالینوس	جالینوس	سازنده
حب حنظل	اطبای هندی	سازنده
حب خیزران	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
حب زرنیخ	حکمای قدیم هند	سازنده
حب زمردی	میر محمد مؤمن دیلمی	سازنده
حب سقمونیا	بهاءالدوله رازی	سازنده
حب سلیمانی	سلیمانی هندی معروف به شکور	اصل و عمود دارو
حب سورنجان	ابن تلمیذ	سازنده
حب شایسته	حکیم صالحی	سازنده
حب شبرم	ثابت بن قره	تجویز
حب عنبر	میرمحمد مؤمن	سازنده
حب قوقایا	ـ جالینوس/؛ ـ قوقا واژه‌ای یونانی به معنای سر است که چون منفعت این دارو بیشتر به اندام سر مربوط می‌شود، به این نام موسوم شده است.	سازنده/ وجه‌تسمیه
حب قوه	جالینوس	سازنده
حب مازریون	رازی	تجویز
حب مفاصل	ابن تلمیذ	سازنده
حب مُنتِن	کندی [ابویوسف یعقوب بن اسحاق الکندی]	تجویز
حب هربی	بهاءالدوله رازی	سازنده
حب هندی رام‌بان	«رام‌بان» در زبان هندی به معنی تیرِ خدا است و چون تیر خدا هرگز خطا نمی‌رود، پس سریع‌الاثر است.	وجه‌تسمیه

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

۱-۵. حقنه: حُقنه (/hoqne/) (۱۳). داروی مایع پخته‌شده که از طریق مقعد به روده‌ها و یا از طریق فَرج به رحم یا مثانه می‌رساندند (۱۲، ۱۴). در کتاب صالحی، سابقه تاریخی شناخت این نوع روش درمانی، به بقراط و الهام الهی نسبت داده شده است. صالحی آورده است که بقراط روزی در کشتی مأیوس از مداوای بیمار مبتلا به قولنج نشسته بود که ناگهان پرنده‌ای که از شدت پرخوریِ ماهی به خود می‌پیچید، به کنار دریا رفت و منقار خود را از آب شور دریا پر کرد و در مقعد خویش گذاشت. پس از چند لحظه شکمش روان شد و بهبود یافت. بقراط پس از مشاهده این صحنه، این شیوه را از الهامات الهی می‌داند و بیمار قولنجی را به همین روش معالجه می‌کند.

۱-۶. ذرور: ذَرور (/zarur/)؛ ج: ذرورات (۴). داروهای خشک نرم کوبیده‌شده که در چشم و خصوصاً بر روی زخم‌ها و جراحات پاشیده می‌شده است (۱۴). ذرورات خاصیت خنک‌کنندگی داشته (۵) و مخصوص برای قطع خونریزی جراحات مفید بوده است (۱۲). واضع این شکل دارویی در *قرابادین صالحی* بقراط شناخته شده است (۵).

۱-۷. رب: رُب (/rob[b]/)؛ ج: ربوب (۱۳). آب فشرده‌شده میوه‌ها که با شکر یا قند جوشانده و غلیظ شده باشد را رب می‌گویند (۵). تفاوت بین رب و شربت آن است که در رب برعکس شربت، میزان شکر کمتر از آب میوه است (۱۲). در *قرابادین صالحی* مخترع ربوب فیثاغورس حکیم است (۵)، البته حکیم مؤمن به نقل از ابن سینا اختراع آن را از حکمای فارس دانسته که به یونانی‌ها رسیده است (۱۲).

۱-۸. روغن: روغن (/ro[w]qan/). ماده‌ای است چرب و غیر محلول در آب که انواع مختلف گیاهی، حیوانی، و صنعتی دارد (۱۳). در متون طبی از این کلمه بیشتر با عنوان عربی «دُهن (/dohn/)» و جمع آن «ادهان (/adhān'/)» نام برده می‌شود. روغن‌های درمانی از جمله داروهای مرکب هستند که در *قرابادین صالحی* تاریخچه ساخت آنان به زمان سقراطیس (سقراط) حکیم استاد افلاطون و یا فیثاغورث استاد سقراط بازمی‌گردد. در *قرابادین صالحی* گفته شده اولین روغنی که سقراط یا فیثاغورس ساختند روغن فُستُق (پسته) بوده که ظاهراً حب‌البان بوده و آن را «فستق الهاویه» می‌گفته‌اند (۵). در میان برخی از روغن‌های موجود در کتاب، نام‌های تاریخی چندی وجود دارد که به عنوان یک شیوه و یا در قالب یک داستان از آن‌ها نام برده شده است. جدول ۵ این تنوع را نشان می‌دهد:

جدول ۵: نام تاریخی روغن‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
روغن افلنجه	اطبای هندی	سازنده
روغن فُستُق	سقراط یا فیثاغورس	سازنده
روغن بلسان	از معجزات حضرت موسی (ع)	پیشینه دینی
روغن ذهب	اطبای یونانی	سازنده
روغن سیر	رهبانان/ معروف به دهن‌الرّاهب	سازنده/ وجه تسمیه
روغن شقایق	نعمان بن منذر/ چون «نعمان بن منذر» شقایق را کِشت کرد به «شقایق‌النعمان» معروف شد.	منتسب/ وجه تسمیه
روغن شیخ صنعان	میرزا مؤمن دیلمی	تجربه و آزمون
روغن قسط	معمول در بیمارستان جندی‌شاپور	نوع کاربرد
روغن قمح ساذج	براکلسوس	سازنده
روغن کلکلانج	اطبای هندی	سازنده

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

۱-۹. سفوف: سَفوف (/safuf/) (۱۳). داروی خشک نرم کوبیده که روی زبان بریزند و فرو ببرند (۴). در *تحفه‌المؤمنین*، اقدم داروهای ترکیبی و قبل از معجون است (۱۲). جدول ۶، سفوف‌های دارای نام و خاستگاه تاریخی ذکرشده در قرابادین صالحی را نشان می‌دهد:

جدول ۶: نام تاریخی سفوف‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
سفوف ارسطاطالیس	ارسطو به جهت اسکندر	سازنده/ ریشه کاربرد
سفوف سودا	ابن تلمیذ	سازنده
سفوف سودا	رازی	سازنده
سفوف سودا	به خط قاضی فتح‌الدین	نقل شده
سفوف صدف	اطبای هندی	سازنده
سفوف که تب‌ها را زائل کند.	اطبای هندی	سازنده
سفوف نقرس	رازی	سازنده

۱-۱۰. سکنجبین: سِکنجبین (//sekanje(a)bin/) (۱۳) معرب سکنگبین یا سرکنگبین و مرکب از سِک به معنی سرکه و اَنگُبین به معنی شهد است (۴). در قرابادین صالحی سکنجبین توسط بقراط حکیم اختراع شده و توسط حکمای بعد از وی در انواع و اشکال مختلف (حدود ۱۲۶۰ نوع) ترکیب و مورد استفاده قرار گرفته است. صالحی در جای دیگری از کتاب، از قول ابن سینا سکنجبین را اختراع حکمای فارس می‌داند که بعدها توسط یونانی‌ها اقتباس شده است (۵). نام تاریخی و بسامد سکنجبین‌های موجود در کتاب حکیم صالحی در جدول ۷ آمده است:

جدول ۷: نام تاریخی سکنجبین‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
سکنجبین سفرجلی	جالینوس	سازنده
سکنجبین سفرجلی	ابن‌بیان	سازنده
سکنجبین شایسته	حکیم صالحی	سازنده
سنکجبین عنصلی	ابن تلمیذ	سازنده
ماءالهندباء	ابن تلمیذ	سازنده

۱-۱۱. سنون: سَنون (/se(o)nun/) (۴) داروهای مخصوص به بیماری‌های دندان است که به صورت ساییده‌شده یا آمیخته‌شده با چیزی و یا حتی به صورت قرص‌هایی بر دندان می‌مالند (۱۲). جدول ۸، نام تاریخی سنون‌ها در *قرابادین صالحی* را نشان می‌دهد:

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

جدول ۸: نام تاریخی سنون‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
سنون	امام رضا (ع)	تجویز
سنون	مامون	وجه‌تسمیه (ساخته‌شده برای)

۱-۱۲. شربت: شربت (/šarbat/)؛ ج: اشربه (/ašre(a)be'/). در اصطلاح پزشکی قدما، به داروی آشامیدنی حاوی قند گفته می‌شود (۱۳) که از شکوفه‌ها، گل‌ها، برگ‌ها، میوه‌ها، بذرها، چوب‌های خوشبو و ریشه گیاهان گرفته می‌شود. در *قرابادین صالحی* خالق شراب جالینوس است که آن را برای سرماخس پادشاه صغالیه ساخت، هرچند در *قرابادین صالحی*، نام فیثاغورس و بقراط نیز در شمار مخترعان شراب در کنار جالینوس دیده می‌شود (۵). در برخی منابع تعداد آن را تا ۶۰۰ نوع دانسته‌اند (۱۲). شربت‌های دارای نام و تبار تاریخی مذکور در قرابادین صالحی در جدول ۹ آمده است:

جدول ۹: نام تاریخی شربت‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
جلاب	ابن سینا	تجویز و برگزیده
شراب ابریشم	ولی‌الدوله	سازنده
شراب افسنتین	ابن سینا	سازنده
شراب افسنتین	ابن سینا	تجربه و آزمون
شراب خراسانی	مستعملِ اهالی خراسان	نوع کاربرد
شراب دَی مِقراطیس‌الحکیم	دَی مِقراطیس‌الحکیم	سازنده
شراب سلمویه الطبیب	سلمویه الطبیب	سازنده
شراب عذبه	مستعملِ مردمان شام	نوع کاربرد
شراب عنصل	میرزا مؤمن دیلمی	سازنده
شراب فاکهه	ابن‌جزله	سازنده
شراب مسهل	میرمحمد مؤمن	سازنده
شربت دینار	بُختیَشوع نصرانی/ چون هر مثقال آن به قیمت یک دینار طلا فروخته می‌شد.	سازنده/ وجه‌تسمیه

۱-۱۳. شیاف: شیاف (/šiyāf/)؛ ج: شافه (/šāfe/). هر داروی جامد مخروطی شکل که در مقعد یا مهبل و یا چشم داخل کنند (۴). شیاف‌ها یا چشمی هستند یا مقعدی و یا واژینال. آنچه مربوط به چشم هست را کوچک‌تر و باریک‌تر می‌ساختند و در چشم می‌کشیدند یا تقطیر می‌کردند (۵). جدول ۱۰ تعداد، نام و تبار تاریخی شیاف‌ها را نشان می‌دهد:

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

جدول ۱۰: نام تاریخی شیاف‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
شیاف ابیض	بقراط/ اولین داروی ساخته‌شده توسط بقراط	سازنده/ تاریخچه ساخت
شیاف ابی‌ناصر	ابی‌ناصر	سازنده
شیاف اسکندری (مقعدی)	اسکندر	وجه‌تسمیه
شیاف اصطفظیفان الحکیم	اصطفظیفان الحکیم	سازنده
شیاف غَرب	رازی	سازنده
شیاف مرّ قالیا	جالینوس	سازنده
شیاف ورد	ابن‌رضوان	سازنده

۱-۱۴. صابون: صابون (/sābun/) در معنای امروزی جسمی مرکب از سود، پتاس و روغن نباتی یا مادهٔ چربی‌دار دیگر که برای شستشوی بدن و جامه به کار می‌رود (۱۳). به نظر می‌رسد در گذشته نیز همین مفهوم استنباط می‌شده است. بنا به گفته حکیم صالحی، مخترع صابون را هرمس دانسته‌اند (۵).

۱-۱۵. ضماد: ضِماد (/za(e)mād/)؛ ج: اضمده، ضمادات (۴). ضماد در لغت به داروهای کوفته و بیخته گفته می‌شود که با چیزی مایع مخلوط و به صورت خمیرمانند بر اعضا، خصوصاً روی زخم و جراحات بسته می‌شود (۱۳)، اعم از آنکه موم و روغن داشته یا نداشته باشد (۴). بنا به روایت صالحی، پایه‌گذار این شکل دارویی را فیثاغورس و به روایتی بقراط دانسته‌اند (۵). جدول ۱۱، نام تاریخی اضمده ذکرشده در *قرابادین صالحی* و تعداد آن‌ها را نشان می‌دهد:

جدول ۱۱: نام تاریخی ضمادها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
ضماد حنین بن اسحق	حنین بن اسحاق	سازنده
ضماد سلمویه حکیم	سلمویه حکیم	سازنده
ضماد فوتنج نهری	ابراهیم (ع)	تجویز
ضماد فیثاغورس الحکیم	فیثاغورس حکیم	سازنده

۱-۱۶. طلاء: طِلاء (/telā/)؛ ج: اطلیه. اصطلاحی است قدیمی مربوط به طب کهن به معنای مالیدن داروی مایع بر عضوی (۱۳). طِلاء از جمله دسته‌های دارویی موضعی همانند ضماد است، با این تفاوت که طلاء رقیق و ضماد غلیظ می‌باشد. همچنین طلاء بر عضو مالیده می‌شود، اما ضماد بسته می‌شود. نمونه این شکل دارویی در *قرابادین صالحی* را می‌توان در «طلاء نقرس» از اختراعات شریف دمشقی مشاهده کرد (۵).

۱-۱۷. عصاره: عصاره (/osāre/). شیره؛ افشره؛ چکیده هر چیز فشرده‌شده؛ آب میوه یا چیز دیگر که با فشار گرفته می‌شود (۱۳). به معنی عصیر (/asir'/) است، اما آب افشرده از نباتات که بدون آتش و در معرض هوا و آفتاب به دست آمده باشد (۱۵). از عصاره‌های دارای نام تاریخی در *قرابادین صالحی*، «عرق‌المعرّق» است که سازنده آن را براکلسوس دانسته‌اند (۵).

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

۱-۱۸. عطوس: عَطوس و عَطوسات؛ داروهای عطسه‌آور (۱۲). داروهای ساییده غبارمانند که با ابزاری به نام «ماشوره» در بینی دمیده می‌شوند. از عطوسات دارای نام تاریخی در *قرابادین صالحی* می‌توان به «عطوس صرع» اشاره کرد که توسط حکمای هند ساخته شده است (۵).

۱-۱۹. قرص: قُرص (/qors/)؛ ج: اقراص. در اصطلاح پزشکی نوعی داروی خوراکی جامد که در شکل‌ها و اندازه‌های مختلف و با خواص متفاوت عرضه می‌شود (۱۳). این تعریف کم و بیش در طب گذشته نیز به همین نحو متداول بوده است. اقسام قرص، مثل اقسام حَب است و حد وسط سفوف و معاجین محسوب می‌شوند (۱۲)، از جمله داروهای مرکبه در *قرابادین صالحی* که دارای نام تاریخی یا منسوب به اطبای پیشین زمان مؤلف است، می‌توان به قرص‌ها اشاره کرد. به گفته صالحی اولین شخصی که از این شکل دارویی استفاده کرد و آن را اختراع نمود، اندروماخس بود و سپس توسط اطبای دیگر به انواع و با کاربردهای مختلف مورد استعمال قرار گرفت (۵). جدول ۱۲، تعداد و تنوع اقراص اشاره‌شده در قرابادین صالحی را بیان می‌کند:

جدول ۱۲: نام تاریخی قرص‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
قرص آزموده جالینوس	جالینوس	تجربه و آزمون
قرص افسنتین	حکیم صالحی (مؤلف قرابادین صالحی)	تجربه و آزمون
قرص اقولیدس	اقولیدس	سازنده
قرص اَندَروخورون/ قرص اندروخون الملک	اسم پادشاه زمان که دارو برای او ساخته شد/ حنین بن اسحق	وجه‌تسمیه/ تجربه و آزمون
قرص برمکیه	خاندان برمکیان	منتسب
قرص بنفشه	ابن تلمیذ	سازنده
قرص ذیابیطس	ثابت بن قره	تجویز
قرص زراوند	عیسی بن صهاربخت	تجربه و آزمون
قرص زرشک	ابن سینا	سازنده
قرص قابض	میرمحمد مؤمن دیلمی	سازنده
قرص کافوری	ابن سینا	سازنده
قرص کوکب	سلمیوس الحکیم؛ ۱ـ بخش زیادی از ترکیبات آن طَلق (کوکب‌الأرض) است، ۲ـ هنگام ترکیب این قرص، مؤلف آن به دعوت کوکب زحل مشغول بوده است.	سازنده/ وجه‌تسمیه
قرص گزمازج	جالینوس	سازنده
قرص گل	جالینوس	تجویز
قرص گل	ثابت بن قرّه	تجویز
قرص گلنار	ابن تلمیذ	سازنده
قرص مشک	رازی	سازنده
قرص مقل	رازی	تجویز
قرص یحیی بن ماسویه	یحیی بن ماسویه	سازنده

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

۱-۲۰. کُحل: کُحل (/kohl/)؛ ج: اکحال. داروهای خنک‌کننده چشم هستند که همانند سرمه به صورت خشک (۵) و با میل در چشم کشیده می‌شوند (۱۲). حکیم صالحی واضع اکحال را بقراط می‌داند که به واسطه وحی به وی الهام شده است. در روایتی دیگر از کتاب، سلیماطوس حکیم واضع اکحال دانسته شده است (۵). جدول ۱۳، نام تاریخی اکحال را در کتاب حکیم صالحی نشان می‌دهد:

جدول ۱۳: نام تاریخی کحل‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
باسلیقون اکبر	بقراط	سازنده
برود نقاشین	جالینوس	سازنده
ذرور اغبر	جالینوس	سازنده
ذرور شایسته	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
ذرور ملکایا	بقراط به الهام ملائکه این ذرور را ساخته است.	سازنده/ وجه‌تسمیه/ ویژگی شاخص
روشنایا	فیثاغورس	سازنده
روشنایی	بقراط	سازنده
سرمه که خیرگی و تیرگی چشم را زایل کند	اطبای هندی	سازنده
کحل اَغبَر	جالینوس	سازنده
کحل باسلِیقون	باسلِیقون	سازنده
کحل بطلیموس الحکیم	بطلیموس الحکیم	سازنده
کحل بقراطی	بقراط	سازنده
کحل یحیی	یحیی بن ماسویه	سازنده
کحل سبل	حکیم صالحی	تجربه و آزمون
کحل عزیز کبیر	بولس حکیم/ جهت یکی از پادشاهان مصر که ملقب به عزیز بوده‌اند.	سازنده/ ریشه کاربرد/ وجه تسمیه
کحل که مژگان را برویاند	روفس حکیم	سازنده
کحل مجلّی	اطبای هندی	سازنده

۱-۲۱. لعوق: لَعوق (/la'uq/). در طب قدیم به داروی لیسیدنی گفته می‌شده است (۴). لعوق غلیظ و چسبنده است (۵) و در قوام مابین معجون و شربت (از شربت غلیظ‌تر و از معجون رقیق‌تر) است. آن را «انگشت‌پیچ» نیز می‌گفته‌اند. چون مخصوص بیماری‌های تنفسی بوده و اندک‌اندک لیسیده می‌شده، اثر آن به تدریج به حلق و ریه می‌رسیده است (۱۲). بنا به روایت حکیم صالحی، مخترع لعوق جالینوس است (۵). در جدول ۱۴، نام تاریخی لعوقات موجود در *قرابادین صالحی* آمده است:

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

جدول ۱۴: نام تاریخی لعوق‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
لعوق بزرالکتان	شاپور بن سهل	سازنده
لعوق سپستان	ابن‌بیان	سازنده

۱-۲۲. مرهم: مَرهم (/marham/)؛ ج: مراهم. هر دارویی که روی زخم بگذارند (۱۳). در اصطلاح قدما، مرهم عبارت است از داروهای ساییده‌شده با موم و روغن و پیه (۵) که مخصوص جراحات است (۱۲). در *قرابادین صالحی* اختراع مرهم به بقراط نسبت داده شده است (۵). جدول ۱۵، به نام و تبار تاریخی مراهم در کتاب حکیم صالحی اشاره دارد:

جدول ۱۵: نام تاریخی مرهم‌ها در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
داخلیون/ مرهم داخِلیون	بقراط/ اولین مرهم ساخته‌شده	سازنده/ تاریخچه ساخت
قیروطی جیوه	حکیم صالحی	سازنده
مرهم آتشک	حکیم صالحی	سازنده
مرهم جذام	میرمحمد زمان پدر میرمحمد مؤمن تنکابنی	تجربه و آزمون
مرهم حواریون/ مرهم رسل/ مرهم وشلیخیین	حواریون حضرت عیسی (ع)	سازنده
مرهم رال	اطبای هندی	سازنده
مرهم قلقطار	جالینوس	سازنده
مرهم که گوشت گندیده را بخورد و جراحت‌های خبیث را به اصلاح آورد.	حکیم صالحی	سازنده
مرهم لعل موسوم به «رال»، «شجره» و «قنقهر»	حکیم صالحی	سازنده

۱-۲۳. مطبوخ: مَطبوخ (/matbux/)؛ جوشانده. دارویی که بجوشانند و شیره آن را به بیمار بدهند (۱۳). از مطبوخات دارای نام تاریخی در *قرابادین صالحی* می‌توان به «مطبوخ مسهل» از حنین بن اسحاق اشاره کرد که آن را برای زن سودایی ساخته بود (۵).

۱-۲۴. معجون: مَعجون (/ma'jun/)؛ ج: معاجین (۴). در معنای لغوی، یعنی سرشته‌شده و خمیرکرده‌شده (۳)، اما در اصطلاح طبی به چند داروی مرکب اطلاق می‌شود که با عسل یا ربوب یا قند به قوام می‌آورند (۵). جدول ۱۶، نام و تبار تاریخی معاجین مهم کتاب قرابادین صالحی را نشان می‌دهد:

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

جدول ۱۶: نام تاریخی معاجین در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
ارسطون صغیر (ارسطن صغیر)	جالینوس به جهت دردِ رحم جاریه پادشاه روم	سازنده/ ریشه کاربرد
امروسیا	بقراط	سازنده
بادمهرج/ بادمهره	حکمای فارس	سازنده
برشعثا/ برءالساعه	شیخ ابوالبرکات	منتسب
برشعثای ابوالبرکات	ابوالبرکات بغدادی	نقل شده
بزرجلی اکبر	حکمای هند	سازنده
بزرگ دارو	اطبای فارس/ به جهت کثرت منافع، بزرگ دارو نامیده می‌شود.	سازنده/ وجه‌تسمیه
بیشی	اطبای هند	سازنده
دبیدالورد	ابی‌المنابر رخمون بن موسی الیهودی طبیب دولت امویان و بنا به گفته ابن حنین، از شاگردان ابی‌البرکات	سازنده
دَحمَرثا	جالینوس	سازنده
دواء الکُرکُم الکبیر	جالینوس/ کُرکُم نام دیگر زعفران است.	سازنده/ اصل و عمود دارو
دواء المشک	معمول در بیمارستان سجستان	نوع کاربرد
دواء المشک حلو	ابن بیان	سازنده
رامَهران/ دامَهران/ معجون رامهران	زامهران (طبیبی هندی)	سازنده
سِنجزِینا	جالینوس	سازنده
فلونیا	ابی‌برکات/ نقل از ظهیرالدین عمادالاسلام	سازنده/ نقل شده
فلونیا/ اَفلونیا/ معجون فلونیا	یکی از حکمای قدیم روم به نام فَلونیا/ جالینوس نقل می‌کند که من این دوا را در خواب دیدم.	سازنده/ تاریخچه
فلونیای خاصه	حکیم محمدباقر قمی	سازنده
فلونیای قریب‌الاعتدال (حافظ‌الأرواح)	حکیم مؤمن	سازنده
کاشکَنج	اطبای فارس	سازنده
کلکلانج اصغر	ثابت بن قره	سازنده
کلکلانج الاکبر (معرب کولی کلان هندی)	اطبای هندی	سازنده
معجون ابوماهر الطّبیب/ تریاق ابوماهر	ابوماهر شیرازی	سازنده
معجون ابی سلیم	ابی سلیم	سازنده
معجون ابی‌مسلم/ معجون فریادرس	ابی‌مسلم	سازنده
معجون آذاراقی (کچله)	میرمحمد مؤمن	سازنده
معجون آذاراقی مختصر	حکیم صالحی	سازنده
معجون ارسطاطالیس	ارسطاطالیس	سازنده
معجون ارسطوماخس الحکیم	ارسطوماخس الحکیم	سازنده
معجون اسدی	اسدی	سازنده
معجون اَسرارالأطباء	ابن‌هلال اردبیلی	سازنده
معجون اَصفَر سَلیم	سلیم/ به دلیل وجود زعفران در درون ترکیب	سازنده/ وجه‌تسمیه
معجون اصل الحیوه	حکیم عمادالدین محمود شیرازی	سازنده
معجون الباه	مولانا فخرالدین شیرازی	سازنده

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
معجون الصرع	جالینوس	سازنده
معجون القبادالملک	جهت یکی از پادشاهان ساسانی به نام القبادالملک	وجه‌تسمیه
معجون القفی	جالینوس به جهت درمان بیماری کبدی خویش	سازنده/ ریشه کاربرد
معجون برمکی	خاندان برمکیان	سازنده
معجون بولس	بولس	سازنده
معجون تریاق صغیر	ابن سینا	سازنده
معجون تریاق کبیر	ابن سینا	منتسب
معجون جالینوس	جالینوس	سازنده
معجون جلالی	حکیم جلال‌الدین	سازنده
معجون جِنطیانا	منسوب به یکی از پادشاهان روم به نام جنطین	منتسب
معجون حافظ الأجساد	میرمحمد مؤمن	سازنده
معجون حب القطن	جالینوس	سازنده
معجون حفظ	کندی	سازنده
معجون رس/ معجون پیرورس	اطبای هندی	سازنده
معجون سقراط الحکیم	معروف به مفرح محزون که روش ساخت آن توسط حنین بن اسحاق در زمان مأمون از یونانی به عربی ترجمه شد.	تاریخچه ساخت
معجون سقراط الحکیم/ معجون سقراطیس الحکیم	سقراط	سازنده
معجون سقنقور	معین‌الدین طبیب	تجویز
معجون سقنقور	ابن جزله	سازنده
معجون سنجری/ قرص سنجری	ابن سینا	سازنده
معجون سورنجان	سقراطیس الحکیم جهت بیماری بختیشوع ابن جرجیس ابن جبرئیل‌الرشید	سازنده/ ریشه کاربرد
معجون سوسنبری	اطبای فارس	سازنده
معجون شایسته	حکیم صالحی جهت زن مبتلا به استسقاء	سازنده/ ریشه کاربرد
معجون عطیه‌الله	یافت شده در خزانه یکی از پادشاهان/ چون نسخه شریفی است آن را عطیه‌الله نام نهاده‌اند.	تاریخچه/ وجه‌تسمیه
معجون عقرب	ابن سرافیون	سازنده
معجون عقرب	ابن مدور	سازنده
معجون عود غرقی ملین	ابن سینا	سازنده
معجون غیاثی	حکیم غیاث‌الدین شیرازی	سازنده
معجون فلاسفه/ معجون مادةالحیوه	اندروماخس قدیم	سازنده
معجون فولاد هندی	اطبای هندی	سازنده
معجون کندی	کندی	سازنده
معجون لؤلؤیی	جالینوس	سازنده
معجون مسمن	ابن سینا	تجربه و آزمون
معجون مفاصل	یحیی بن خالد برمکی	تجربه و آزمون
معجون منسوب به یونس شاهر	یونس شاهر	منتسب

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
معجون نجاح	هرمس اصغر	سازنده
معجون هرمس	هرمس	سازنده
یاقوتی شیخ ابوعلی/ معجون یاقوت	ابن سینا	سازنده

۱-۲۵. مفرح‌ها: مُفرِح (/mofarreh/). به معنای فرحت‌دهنده، شادمانی‌آورنده. در اصطلاح طب به داروی مقوی دل گفته می‌شود (۴). در جدول ۱۷، نام تاریخی مفرح‌های اشاره‌شده در کتاب *قرابادین صالحی* همراه با نام و تبار تاریخی هر کدام آمده است:

جدول ۱۷: نام تاریخی مفرحات در قرابادین صالحی

دارو	خاستگاه و تبار تاریخی	منشأ تاریخی
انوش داروی ساده	اطبای هندی	سازنده
مفرح بارد	ابن سینا	سازنده
مفرح جالینوس	جالینوس	سازنده
مفرح حار افیون‌دار	حکیم عمادالدین محمود شیرازی	سازنده
مفرح حار	کندی	سازنده
مفرّح خواجه رشیدالدین وزیر/ مفرّح جواهر	رشیدالدین فضل‌الله همدانی قبل از منصب وزارت خویش ساخته	سازنده/ تاریخچه ساخت
مفرح رشیدی	رشیدالدین فضل‌الله همدانی	سازنده
مفرح شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا	ابن سینا	سازنده
مفرح طومالاخس	جالینوس	سازنده
مفرح کبیر	مولانا فخرالدین طبیب به عنوان جایگزین شرابِ سلطان یعقوب	سازنده/ ریشه کاربرد
مفرح کبیر	حکیم افضل گیلانی جهت سلطان ابراهیم قطب‌شاه	سازنده/ ریشه کاربرد
مفرح معتدل	قوام‌الدین صاعد المنهی	سازنده
مفرح معتدل	حکیم عمادالدین محمود شیرازی	سازنده
مفرح ملوکی	بختیشوع بن جرجیس	سازنده

بحث

موقعیت جغرافیایی ایران و گستردگی و پهناوری آن از قدیمی‌ترین روزگار، همواره آن را به مرکز تبادل فرهنگ‌های گوناگون، از جمله یونان تبدیل نموده است. فرهنگ‌پذیری پیوسته این دو تمدن که به موازارت تحولات عمده سیاسی، خصوصاً در دوران هخامنشیان، زبان و فرهنگ مردمان دو کشور را نیز تحت تأثیر خود قرار داد، همگونی‌ها و وجوه مشترک برجسته‌ای به وجود آورد که حتی توانست بیش از تأثیرات سیاسی تداوم یابد. از این روست که با بررسی تطبیقی نمادهای تمدنی و فرهنگی ایران و یونان، به طور شگفت‌آوری با چنان همسانی و مشابهتی رو به رو می‌شویم که گویا این دو تمدن تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل مشترک بوده‌اند. بررسی این مؤلفه‌ها و مطالعه تأثیر و تأثر میان آن‌ها بر اساس شواهد تاریخی، از جمله موضوعات قابل تأمل پیوند دو تمدن می‌باشد

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

که در تاریخ پزشکی ایران نمود جذابی یافته است (۱۰). یکی از بارزترین مضامین کتاب *قرابادین صالحی* که تعدد و تنوع شخصیت‌های طبی و تاریخی موجود در آن می‌تواند این کتاب را در زمره کتب مهم تاریخ پزشکی قرار دهد، وجود مطالبی است که به سابقه تاریخی شناخت داروهای ترکیبی و پیشینه و هویت تاریخی سازندگان آن‌ها اشاره دارد؛ سازندگانی با ملیت‌های مختلف، از جمله یونان که همسو با تقابل فرهنگی تمدن‌ها، با هویتی فردی، خاندانی، قومی و اجتماعی که بیشتر در قالب فلاسفه بزرگ یونان تبلور یافته‌اند، به ایران و جهان اسلام وارد شده‌اند. بررسی و تأمل در این کتاب نشان می‌دهد که با تعدادی از نام‌های تاریخی رو به رو هستیم که در چند دسته دارویی پربسامد قرار می‌گیرند. در این پیشینه‌ها، اطلاعاتی شامل انواع «تألیف»، «ترکیب»، «نسخه مؤلف»، «منسوب به»، «جهت ... ساخته‌شده» و موارد مشابه وجود دارد که تاریخچه ساخت داروها و وجه‌تسمیه آن‌ها را روایت می‌کنند. این یافته‌ها با بررسی دقیق، اطلاعات جامعی، از جمله سیر تاریخی برخی داروها از جنبه ریشه‌شناسی و ملیت سازندگان آن‌ها را در اختیار قرار می‌دهند. با این حال، در تحلیل نام داروها، عدم شفافیت در منشأ تاریخی دارو (مانند نام سازنده در مقایسه با فردی که دارو برای وی ساخته شده) می‌تواند موجب سردرگمی شود.

نتیجه‌گیری

از مجموع ۲۵۸ داروی مرکب دارای نام تاریخی در *قرابادین صالحی*، به ترتیب معجون‌ها: ۷۱؛ حب: ۳۱؛ جوارش‌ها: ۲۴؛ قرص‌ها: ۱۹؛ کحل‌ها: ۱۷؛ مفرحات: ۱۴؛ ایارج‌ها: ۱۳؛ شربت‌ها: ۱۲؛ روغن‌ها: ۱۰؛ مرهم‌ها: ۹؛ شیاف‌ها و سفوف‌ها و تریاق‌ها: ۷؛ سکنجبین‌ها: ۵؛ ضمادها: ۴؛ لعوقات و سنون‌ها: ۲؛ مطبوخات، عطوسات، عصاره‌ها و طلاها: ۱ مورد را به خود اختصاص داده‌اند. داده‌های به دست‌آمده را می‌توان با توجه به منشأ تاریخی هر یک از داروها، در ۸ مؤلفه خلاصه کرد: نام سازنده، اصل و عمود دارو، منتسب یا منقول، تاریخچه (ساخت یا شناخت دارو)، تجربه/ آزمون/ تجویزشده، ریشه/ نوع کاربرد، وجه تسمیه و ویژگی شاخص. پربسامدترین مؤلفه، مربوط به نام سازنده است که نزدیک به ۱۸۰ مورد را شامل می‌شود. در تحلیل داده‌های مربوط به سازنده، بیشترین بسامد به ترتیب مربوط به جالینوس: ۲۷؛ ابن سینا: ۱۶؛ ابن تلمیذ و بقراط و حکیم صالحی هر کدام: ۹ و رازی: ۸ داروست.

در یک ارزیابی کلی، می‌توان جغرافیای طبی داروهای مرکب موجود در *قرابادین صالحی* را محدوده یونان و روم دانست. این مقوله هم در سازندگان داروها نمود پیدا می‌کند (۶۹ نفر) و هم در ابداع‌کنندگان دسته‌های دارویی پربسامد (۷ مبدع برای ۱۲ دسته) شامل بقراط (ایارج، کحل، حقنه، سکنجبین، مرهم و به روایتی شراب و ضماد)؛ جالینوس (لعوق و به روایتی شراب)؛ فیثاغورث (ربوب و به روایتی شراب و ضماد و روغن)، سقراط (روغن)؛ اندروماخس (قرص)؛ سلیماطوس حکیم (به روایتی کحل) و هرمس (صابون).

مشارکت نویسندگان

محسن باغبانی: نظارت بر مقاله.

مهدیه اسدی: جمع‌آوری اطلاعات.

فرزانه زارع: طراحی مقاله، نگارش مقاله.

نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

بیانیه هوش مصنوعی

در نگارش مقاله به هیچ عنوان از هوش مصنوعی بهره برده نشده است.

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.

References

1. Lewin B. The Encyclopaedia of Islam. Netherlands: Brill Publications; 1960. p.344.

2. Nafisi AA. Farhang-e Nafisi. Tehran: Khayam Publications; 1938-1939. Vol.4 p.263. [Persian]

3. Heravi MY. Bahr al-Jawahar. Qom: Jalal al-Din Publications; 2008. p.305, 352. [Arabic]

4. Dehkhoda AA. Dehkhoda Dictionary. Tehran: University of Tehran Press; 1998. [Persian]

5. Salehi Heravi MS. Gharabadin-e Salehi. Compiled by Mohagheghzadeh A, Badr P, Shamsardakani MR. Tehran: Choogan Publications; 2013. p.413. [Persian]

6. Pourmahmoud N, Gohari Fakhrabad M. Introducing two remaining Gharabadins from the twelfth century (Gharabadin Kabir and Gharabadin-e Salehi). Social-Cultural Studies of Khorasan. 2019; 13(3): 45-62. [Persian]

7. Ehsanian H, Mohagheghzadeh A, Ghaffari F. A Study of Qorabadin Salehi's Textology with a View to Medical Education. Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History. 2022; 14(47): e13. [Persian]

8. Zare F, Ayati MH, Shams-Ardekani MR, Baghbani M. Pathology of Nomenclature of Compounded Drugs in Persian Medicine Based on Gharabadin-e Salehi, Gharabadin-e Kabir and Gharabadin-e Azam. IJMEHM. 2023; 16(1): 1-15. [Persian]

9. Baghbani M, Asadi M, Zare F. Effective Components in the Naming of Compound drugs in Qarābādīn-i Sālihī, Qarābādīn-i Kabīr and Qarābādīn-i Aʿẓam. Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History. 2023; 15(48): e16. [Persian]

10. Baghbani M, Kommar H, Zare F. Greek and Egyptian Physicians' Face in Gharabadin-e Salehi. Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History. 2024; 16: 1-18. [Persian]

11. Mokhber Dezfouli MR, Shams Ardakani MR, Ghasemlou F, Sadr M. A Comprehensive Catalogue of Medical Manuscripts in the Libraries of Iran. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2008. p.305. [Persian]

12. Hakim Momin MM. Tohfa al-Mominin. Qom: Nor-e Vahie; 2011. Vol.2 p.101-103, 116, 179, 193, 202-203, 206, 225, 243, 260, 282, 284. [Persian].

13. Amid H. Amid Dictionary. Edited by Ghorbanzadeh F. Tehran: Ashja Publications; 1998. [Persian]

14. Shams Ardekani MR, Baghbani M, Mosaddegh M, Mashayekhi M, Mirabzadeh M. Official Pharmacopoeia of Traditional Medicines and Products of Iran. Tehran: Chogan Publications; 2022. [Persian]

15. Aqīlī Shirazi MH. Makhzan al-Adviyeh. Kolkata: No Name; 1844. p.56. [Persian]

این مجله تابع سیاست دسترسی باز از نوع CC BY-NC 4.0 می‌باشد.